

Hubert Mącik

Ochrona zabytków w Lublinie – historia i teraźniejszość

Rocznik Lubelski 43, 327-348

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

HUBERT MAĆIK

Lublin

Ochrona zabytków w Lublinie – historia i terażniejszość

.....

Przez niemal 100 lat funkcjonowania w Lublinie administracji konserwatorskiej zmianom ulegały zarówno przepisy prawa warunkujące organizację służb konserwatorskich, jak i otoczenie polityczne, społeczne oraz ekonomiczne. Początki konserwatorstwa w Lublinie związane są z działalnością stowarzyszeń. Organizacja polskiej służby ochrony zabytków była konsekwencją dekretu z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury. Powstał lubelski okręg konserwatorski; pierwszym konserwatorem został architekt Jerzy Siennicki. Jego następcy, m.in. Józef Dutkiewicz, Henryk Gawarecki i Mieczysław Kurzątkowski, prowadzili szeroko zakrojone prace *stricte* restauratorskie, jak i rozbudowywali służby ochrony zabytków.

Radykalna zmiana warunków społecznych i politycznych, jaka nastąpiła w Polsce po 1989 r., spowodowała zmiany w uregulowaniach prawnych i organizacyjnych ochrony zabytków. Od 2009 r. w strukturach Urzędu Miasta Lublin działa Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków.

Słowa kluczowe: ochrona zabytków, konserwatorstwo, zabytki Lublina, Jerzy Siennicki, Józef Dutkiewicz, Henryk Gawarecki, Mieczysław Kurzątkowski

.....

Niemal 100 lat funkcjonowania w Lublinie administracji konserwatorskiej to okres długi i złożony, niełatwy do syntetycznego scharakteryzowania. W tym czasie zmianom ulegały zarówno przepisy prawa warunkujące działalność służb konserwatorskich, jak i otoczenie polityczne, społeczne i ekonomiczne. Zmieniała się nie tylko organizacja służby konserwatorskiej, przez którą przewinęły się w tym okresie setki osób, ale też doktryna konserwatorska, możliwości finansowe i sposoby postępowania z zabytkami. Upływ czasu spowodował, że wiele obiektów, które wzniesiono u zarania niepodległości lub nawet jeszcze później, dziś traktuje się jako zabytki i obejmuje ochroną prawną. Niestety, także niejedyn zabytek wówczas budzący zainteresowanie badaczy zniknął z krajobrazu. Przez ten okres narosła ponadto niemała literatura konserwatorska dotycząca Lublina, a znaczącą ilość prac konserwatorskich i restauratorskich relacjonowano na bieżąco zarówno w sprawozdaniach urzędowych, również publikowanych¹, jak i w lokalnej pra-

¹ Już prace realizowane w okresie przed I wojną światową przez Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości były przez tę instytucję na bieżąco relacjonowane w wydawanych przez nie sprawozdaniach. W okresie międzywojennym liczne sprawozdania z własnej działalności publikowali m.in. Jerzy Siennicki i Józef Dutkiewicz, po

się, a wraz z rozwojem mediów też w radiu, telewizji czy Internecie. Niniejszy artykuł stanowi krótkie omówienie historii ochrony zabytków w Lublinie na tle uwarunkowań prawnych i teoretycznych konserwatorstwa w Polsce.

Termin *zabytek* oraz zakres tego pojęcia są podstawowymi zagadnieniami wszystkich rozważań dotyczących ochrony i konserwacji dokumentów przeszłości. Odpowiednie ustalenie definicji ustawowej *zabytku* determinuje bowiem zarówno przedmiot, jak i zakres ochrony prawnej.

Początki definiowania przedmiotu zainteresowań konserwatorów i historyków sztuki to XVII–XVIII w. Nie istniało wówczas jeszcze pojęcie *zabytku* w jego teraźniejszym znaczeniu, a obiekty określane dziś jako *zabytki* nazywano różnie: *osobliwościami* (łac. *curiositates*), *starożytnościami* (łac. *antiquitates*) czy *pomnikami historycznymi*². Pojęcia te odnosiły się zazwyczaj do bardzo różnych desygnatów, a w zasadzie wszystkie były węższe zakresowo od dzisiejszego *zabytku*. *Zabytek* zaczęto definiować w Polsce w wieku XIX. Według definicji zawartej w *Słowniku języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego „*zabytek* – to każda rzecz, co pozostała z byłych, przeszłych czasów, starożytność, pomnik”³. Jak widać, leksykograf traktował słowa *pomnik* i *starożytność* jako synonimy rzeczownika *zabytek*. Niedługo później Zygmunt Gloger wywodził omawiane słowo od imiesłowu *zabyty* ‘zapomniany’. Jego zdaniem *zabytek* oznaczał obiekt zapomniany, opuszczony, porzucony. Już wówczas widoczne było, że ten polski wyraz jest odmienny od określeń z innych języków europejskich, wywodzących się od antycznego jeszcze pojęcia *monumentum historicum* – pomnika historycznego. Odmienny, bo kładący nacisk na obiektywną „dawność”, „starożytność” przedmiotu, a nie subiektywnie pojmowaną jego wartość artystyczną czy też „pomnikowość”. Najszerzej *zabytek* ujmował Aleksander Brückner, stwierdzając, że jest to „wszystko, co z dawnego bytu ocalało”⁴.

Wśród takiego rozumienia określenia *zabytek* kształtowały się pierwsze polskie definicje prawne zabytku. Już w dekrety Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury⁵, chociaż w zasadzie nie sprecyzowano, czym jest *zabytek*, pojęcie to ujęto bardzo szeroko w art. 11, 13 i 18. Pomimo objęcia ochroną, w myśl art. 1 dekretu tylko zabytków wpisanych do inwentarza zabytków sztuki i kultury, art. 11 obejmował zakresem obowiązywania dekretu również szeroką grupę obiektów jeszcze do inwentarza niewpisanych. W tym samym przepisie wyznaczona została gra-

wojnie zaś stosunkowo dużo zarówno opracowań naukowych, jak i prac poświęconych bieżącym działaniom publikowali Henryk Gawarecki i Mieczysław Kurzątkowski. Począwszy od 1996 r., prace konserwatorskie i restauratorskie prowadzone przy zabytkach indywidualnie wpisanych do rejestru w Lublinie i regionie są regularnie prezentowane. Początkowo ukazywały się w 1996 r. w tomie 2 efemerycznego, jak się niestety okazało, pisma „Lubelszczyzna”, a od 1999 r. publikowane są corocznie, w „Wiadomościach Konserwatorskich Województwa Lubelskiego” regularnie wydawanych przez Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Lublinie.

2 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja*, Warszawa 1989, s. 16–17.

3 S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, Wilno 1861, s. 2068.

4 Cyt. za: J. Pruszyński, *Ochrona zabytków*. . . , s. 16.

5 Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” 1918, nr 16, poz. 36.

nica wieku, po osiągnięciu którego obiekty zaczynały podlegać ochronie prawnej – było to 50 lat. Zmiany w definicji *zabytku* przyniosło Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁶. Definicja *zabytku* zawarta w art. 1 tego aktu prawnego co prawda rozszerzała przedmiot ochrony, usuwając granicę wieku obiektu, ale zarazem zawężała pojęcie *zabytku* tylko do obiektów uznanych za zabytek orzeczeniem władzy państwowej.

W ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach⁷ zastąpiono pojęcie *zabytku* określeniem *dobro kultury* o wyraźnie szerszym zakresie znaczeniowym. Za *dobro kultury* w rozumieniu art. 2 uznawany był „każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”.

Wieloletnie tradycje prawnej ochrony zabytków w Polsce doprowadziły do powszechnego uznania ochrony prawnej za nieodłączną cechę zabytku, czego dowodem może być definicja tego terminu zawarta w *Słowniku języka polskiego*, która brzmi: „obiekt lub zespół obiektów stanowiący świadectwo epoki lub zdarzenia, mający wartość historyczną, naukową, kulturalną, artystyczną i podlegający ochronie prawnej”⁸.

W aktualnie obowiązującej ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁹ w art. 3 pkt 1 zdefiniowano *zabytek* jako „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Definicja ta jest ujęciem dość szerokim. Przedmiotem prawa ochrony zabytków są przede wszystkim dzieła człowieka, ale również obiekty w jakikolwiek sposób związane z jego działalnością. Ustawa nie uzależnia objęcia ochroną prawną od wieku, jednak zabytkami w tym rozumieniu nie mogą być współczesne rzeczy ruchome i nieruchomości, co wynika z użytego w definicji sformułowania „stanowiące świadectwo minionej epoki lub zdarzenia”. Kwestią otwartą pozostaje wpływ czasu, jaki można przyjąć za wystarczający dla jednoznacznego uznania epoki lub zdarzenia za „minione”.

Określenie rzeczy jako zabytku nie zależy od żadnej decyzji administracyjnej. Zabytkami w rozumieniu polskich przepisów są również obiekty niewpisane do rejestru zabytków i nieujęte w gminnej ewidencji zabytków. Na gruncie ustawy nie występuje w żadnej formie instytucja formalnego „uznania za zabytek”, jednak to od właściwego

6 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami, Dz. U. 1928, nr 29, poz. 265.

7 Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach, Dz. U. 1962, nr 10, poz. 48.

8 *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. 3, Warszawa 1981, s. 889. Aktualnie w internetowym wydaniu *Słownika języka polskiego* definiuje się *zabytek* nieco inaczej: (1) 'stara i cenna rzecz lub budowla o dużej wartości historycznej i naukowej'; (2) *pot.* 'to, co jest nienowoczesne' (<http://sjp.pwn.pl/szukaj/zabytek.html> [dostęp: 15 IX 2017]).

9 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2014, poz. 1446 – tekst jednolity z późn. zm.

organu zależy objęcie zabytku ochroną, o czym zawsze decydować powinna skrupulatnie zbadana wartość zabytku¹⁰.

Dziedzictwo kulturowe określane jest w różnicowany sposób, choć nie ma aktualnie w polskim prawie definicji ustawowej tego pojęcia. Określenie to często jest stosowane zamiennie z terminem *zabytek* – niesłusznie, co należy zaznaczyć, bowiem nie są to pojęcia tożsame ani nawet zbliżone zakresowo. *Dziedzictwo* jest definiowane w inny sposób niż *zabytek*, za pomocą innych kryteriów – subiektywnych, nie obiektywnych (choć znaczącą część zasobu dziedzictwa kulturowego, w szczególności materialnego, stanowią zabytki). W przypadku uznania przedmiotu za dziedzictwo istotny jest subiektywny stosunek do tego przedmiotu, nie zaś jego obiektywna wartość. Mówiąc najprościej – to, co dana społeczność uznaje za swoje dziedzictwo, tym dziedzictwem jest niezależnie od posiadanej (lub nie) wartości zabytkowej¹¹.

Zagadnienie początków ochrony zabytków w Polsce wiąże się nierozdzielnie z utratą niepodległości w końcu XVIII w. Zainteresowanie przeszłością i jej pamiątkami postrzeganymi zarówno jako dzieła sztuki, jak i „osobliwości” czy „pamiątki starożytności” występowało jednak w Rzeczypospolitej dużo wcześniej, czego przykładem może być choćby uwaga, jaką zwracał na romańskie kościoły Jan Długosz¹². Dopiero w czasach rozbiorów zwiększyło się znaczenie zabytków traktowanych wówczas jako świadectwo dawnej wielkości Polski i siły jej kultury, a zarazem jeden z elementów spajających kraj rozdzielony pomiędzy trzech zaborców¹³.

Zaborcy wykorzystywali swoje ustawodawstwo do stopniowego niszczenia zabytków polskiej przeszłości – zjawisko to najbardziej nasilone było w zaborze pruskim¹⁴. Wyjątkowe na tym tle były działania inwentaryzacyjne przeprowadzone w Królestwie

10 Wnikliwe rozważania na temat wartości zabytku, także w sensie jego wartości niematerialnej, prowadzone są właściwie nieprzerwanie od XIX w. Szczególnie cenne do dziś wydają się uwagi Aloisa Riegla zawarte w jego dziele *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung* (Wiedeń 1903). Omówienie poglądów Riegla i obszernie cytaty z jego prac opublikował w Polsce Ksawery Piwocki (*Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*, Warszawa 1970). Część ważnych dzieł Riegla na ten temat została również opublikowana w tłumaczeniu i z obszernym wstępem Ryszarda Kasperowicza w tomiku *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków* (wyd. 2, popr., Warszawa 2006). O wartościowaniu zabytków architektury szczegółowo pisali m.in. Michał Witwicki (*Kryteria oceny wartości zabytkowej architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 1, s. 77–98) i Bogumiła J. Roubal (np. *Autentyczność i integralność zabytków*, „Ochrona Zabytków” 2008, nr 4, s. 37–57). Por. także: *Systemy wartościowania dziedzictwa. Stan badań i problemy*, red. B. Szmygין, Lublin–Warszawa 2015; *Klasyfikacja i kategoryzacja w systemie ochrony zabytków*, red. B. Szmygין, Warszawa 2016.

11 Jak zauważa J. Purchla, „o ile zabytek należy do przeszłości to dziedzictwo służy współczesnym celom. Dziedzictwo to przy tym nie tylko materialne dobra kultury, ale także pamięć i tożsamość. [...] dziedzictwo należy od nas wszystkich, a dostęp do dziedzictwa to jedno z podstawowych praw człowieka. [...] Dziedzictwo kulturowe stanowi dziś przy tym nie tylko przedmiot ochrony, ale i potencjał, który winien być wykorzystany dla przyszłego rozwoju”. J. Purchla, *Dziedzictwo kulturowe a kapitał społeczny*, [w:] *Dlaczego i jak w nowoczesny sposób chronić dziedzictwo kulturowe. Materiały pokonferencyjne, konferencja zorganizowana przez Polski Komitet do Spraw UNESCO w Warszawie 25 lutego 2013 roku*, red. A. Rottermund, Warszawa 2014, s. 21.

12 Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 9.

13 J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole konserwacji zabytków*, „Spotkania z Zabytkami” 1981, t. 7, s. 2.

14 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 60–63.

Polskim w latach 1827–1830 z rozkazu wielkiego księcia Konstantego wykonane przez korpus inżynierów wojsk polskich, a później, w latach 1844–1855 pod kierunkiem Kazimierza Stronczyńskiego na podstawie przepisów dekretu o ochronie zabytków¹⁵. W ramach prac Stronczyńskiego powstały pierwsze dla terenu dzisiejszej Lubelszczyzny opisy inwentaryzacyjne obiektów uznanych wówczas za istotne z punktu widzenia ich wartości zabytkowej. Dla części zabytków sporządzono także dokumentujące je akwarele stanowiące dziś, mimo pewnych uwag, istotne źródło ikonograficzne¹⁶.

W okresie tzw. autonomii galicyjskiej (1867–1918) wyraźnej poprawie uległa sytuacja badań i ochrony zabytków w zaborze austriackim. Tradycje ustawodawstwa związanego z ochroną zabytków były w Austrii zdecydowanie najdłuższe wśród państw zaborczych – sięgały roku 1750¹⁷. W drugiej połowie XIX w. na ziemiach polskich jedynie w Galicji istniała prawnie zorganizowana służba konserwatorska kierowana przez Polaków. Na terenie Galicji prowadzono szeroko zakrojone prace przy zabytkach, w trakcie których doszło do opracowania założeń teoretycznych tzw. polskiej szkoły konserwatorskiej¹⁸. W pozostałych zaborach dbałość o pomniki przeszłości stała się domeną stowarzyszeń prowadzących ożywioną działalność, takich jak np. działające w Królestwie Polskim Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, którego prace miały duży wpływ na założenia pierwszych polskich aktów normatywnych dotyczących ochrony zabytków¹⁹. Stosunkowo bogate zbiory Towarzystwa zawierające zarówno fotografie wykonywane na przełomie XIX i XX w., jak i inwentaryzacje zabytków, w szczególności kościołów drewnianych²⁰ narażonych wówczas na zniszczenie w związku z intensywnym ruchem budowy nowych kościołów po tzw. ukazie tolerancyjnym w 1905 r.²¹,

15 *Ibidem*, s. 57–58.

16 M.in. z terenu dzisiejszego województwa lubelskiego przedstawiono takie obiekty, jak lubelską farę, kaplicę i wieżę zamkową, nieistniejący dziś pałac Tarłów na Czechowie, kościół w Chodlu czy zamek i kościół w Janowcu. Całość dokumentacji inwentaryzacyjnej zachowanej w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego wydano po kilkuletnich pracach redakcyjnych skoordynowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, dopiero w XXI w. [Kazimierza Stronczyńskiego opisy i widoki zabytków w Królestwie Polskim (1844–1855), t. 1–5, Warszawa 2009–2014]. Na podstawie akwrel sporządzonych podczas inwentaryzacji Adam Lerue wydał w latach 1857–1859 serię rycin „Album Lubelskie” (o nim szerzej: M. Kurzątkowski, „Album Lubelskie” Adama Lerue’a a „Inwentaryzacja Stronczyńskiego”, „Przegląd Lubelski” 1965, t. 1, s. 147–176; idem, „Album Lubelskie” Adama Lerue’a jako źródło ikonograficzne, [w:] *Ikongrafia dawnego Lublina. Materiały z sesji*, red. Z. Nestorowicz, Lublin 1999, s. 52–57.

17 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków* . . . , s. 63–67.

18 J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole* . . . , s. 4–6.

19 Zob. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków* . . . , s. 72–75. Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości doczekała się bogatej literatury – najszerze z opracowań na ten temat to: *Ocalić przeszłość dla przyszłości. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości 1906–1944*, red. R. Brykowski, S. „Biblioteka Muezałnictwa i Ochrony Zabytków” 75, Warszawa 1985.

20 Przykładem może być pochodząca z terenów znajdujących się w obecnych granicach administracyjnych Lublina i wykonana w 1913 r. przez Kazimierza Skórewicza inwentaryzacja niezachowanego dziś kościoła w Zemborzycach z 1717 r. Zob. A. Hamrysyczak, H. Mącik, *Parafia i kościół w Zemborzycach w XVII–XIX wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2016, t. 106, s. 55–74.

21 O ówczesnym ruchu budowlanym w odniesieniu do Lubelszczyzny szerzej: J. Żywicki, *Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie*, Lublin 1998, s. 71–82; H. Mącik, *Rzymskokatolickie budownictwo sakralne w diecezji*

są do dziś ważnym źródłem wiedzy o zabytkach z terenu ówczesnego Królestwa Polskiego²². Organizacja podejmowała też liczne działania o charakterze *stricte* konserwatorskim, zastępując w tym niejako władze państwowe zainteresowane głównie ochroną zabytków, w których widziano dowody „ruskości” Lublina (czego przykładem były zwłaszcza prace związane z odkryciem malowideł w kaplicy Świętej Trójcy na lubelskim Zamku²³). W ramach ówczesnych działań Towarzystwa na Lubelszczyźnie należy wymienić choćby takie prace, jak konserwacja wieży w Wojciechowie, obrona przed całkowitą rozbiórką prezbiterium starego kościoła w Wąwolnicy czy rozpoczęcie w 1917 r. konserwacji polichromii wspomnianej lubelskiej kaplicy Świętej Trójcy²⁴ oraz zabezpieczenie murów kościoła św. Ducha w Lublinie²⁵.

Pierwszym polskim aktem normatywnym regulującym kwestie ochrony zabytków był przywołany już dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury ogłoszony w „Dzienniku Praw Państwa Polskiego” 8 listopada 1918 r. Szybkie opracowanie i wydanie dekretu było możliwe przede wszystkim dzięki wspomnianej wyżej pracy społecznych towarzystw obejmującej również tworzenie założeń przyszłych aktów prawnych dotyczących zagadnień ochrony zabytków. Konieczność możliwie prędkiej regulacji tego problemu stała się szczególnie istotna w obliczu spowodowanych działaniami wojennymi zniszczeń substancji zabytkowej na niespotykaną wcześniej skalę. Zniszczenia te postawiły konserwatorów i prawodawców przed zupełnie nowymi, dotąd nieznanymi problemami, takimi jak choćby kwestia odbudowy całych miast zabytkowych²⁶. Projekt dekretu został opracowany pod kierunkiem i z inicjatywy Jarosława Wojciechowskiego²⁷ wcześniej kierującego Pracownią Inwentaryzacyjną Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości²⁸.

lubelskiej w okresie rządów biskupa Franciszka Jaczewskiego, [w:] *Biskup Franciszek Jaczewski (1832–1914). Studia biograficzne z okazji 100. rocznicy śmierci*, red. J.R. Marczewski, Lublin 2014, s. 87–126.

22 Znacząca część tego zasobu zachowanego w Instytucie Sztuki PAN w Warszawie jest obecnie dostępna w Internecie w repozytorium przygotowanym przez IS PAN (<http://www.tonpz.dziedzictwowizualne.pl/>).

23 H. Bilewicz, *Między Krakowem a Petersburgiem. Casus bizantyjsko-ruskich malowideł lubelskich w pierwszych dekadach XX wieku*, [w:] *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja. Materiały z sesji zorganizowanej w Muzeum Lubelskim 24–26 kwietnia 1997 roku*, red. B. Paprocka, J. Sił, Lublin 1999, s. 175–207. Szczególnie jaskrawym przykładem tej działalności było zniszczenie części napisu fundacyjnego w kaplicy. Zob. J. Żuk-Orysiak, *Historia konserwacji malowideł bizantyjsko-ruskich z kaplicy Trójcy Świętej w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne” 2014, t. 62, z. 7, s. 58–59.

24 Co ciekawe, prace były dotowane częściowo przez cesarsko-królewskie władze okupacyjne. Szeroko na temat okoliczności tych działań patrz: K. Durakiewicz, *Pierwsza konserwacja odkrytych malowideł (1917–1923)*. Juliusz Makarewicz i Edward Trojanowski, [w:] *Kaplica Trójcy Świętej* . . . , s. 209–240.

25 H. Gawarecki, *Odbudowa i konserwacja zabytków w województwie lubelskim: lata 1918–1939*, [w:] *Problemy nauki, kultury i służby zdrowia w 60-leciu Polski niepodległej*, S. „Dzieje Lubelszczyzny” 5, red. T. Mencel, Warszawa–Łódź 1986, s. 280–281. Szerzej o działaniach TOnZP w Lubelskiem, powstaniu w 1916 r. lubelskiego koła Towarzystwa oraz związanych z nim osobach: A. Kurzątkowska, *Koło lubelskie Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości*, [w:] *Ocalić przeszłość dla* . . . , s. 52–63; M. Trzewik, *Początki myśli konserwatorskiej i 75-lecie zorganizowanej działalności służb konserwatorskich na Lubelszczyźnie – rys historyczny*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 10.

26 J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole* . . . , s. 6–8.

27 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków* . . . , s. 76.

28 *Ibidem*, s. 74.

Trudne warunki, w jakich znajdowało się odradzające się polskie państwo, tj. występowanie na jego terenie różnych, pozostałych po zaborcach systemów prawnych, niejednorodność ekonomiczna, różnice językowe, a zarazem stosunkowo słabe przygotowanie kadr tworzącej się administracji, wymusiły możliwie najbardziej precyzyjne i jasne określenie przedmiotu ochrony. Poszczególne rodzaje obiektów podlegających ochronie w myśl przepisów art. 12, 18 i 23 dekretu podzielono na trzy grupy: zabytki nieruchome, zabytki ruchome i wykopaliska. Możliwie szczegółowe wydzielenie typów zabytków podlegających ochronie miało ułatwić rozróżnienie zabytków od obiektów nimi niebędących, co było istotne w związku z faktem, iż pojęcie *zabytku* – jak wspomniano – nie było jeszcze wówczas powszechnie znane i różnie je rozumiano. Twórcy dekretu zdawali sobie sprawę z niemożliwości pełnego, enumeratywnego wyliczenia zabytków mających podlegać ochronie, dlatego w myśl art. 11 zarezerwowano ją dla „wszystkich nieruchomości i ruchomych dzieł świadczących o sztuce i kulturze epok ubiegłych, istniejących nie mniej niż 50 lat”. Zakresem przedmiotowym dekretu nie objęto natomiast obiektów w muzeach i kolekcjach, które należały do jednostek samorządów, stowarzyszeń i osób prywatnych – stało się tak, ponieważ uznano, że ich sytuacja nie wymaga tak pilnej regulacji, jak sprawa pozostałych zabytków²⁹.

Z zagadnieniem zakresu przedmiotowego dekretu łączyła się również kwestia inwentaryzacji zabytków. W art. 1 omawianego aktu objęto ochroną prawną „wszelkie zabytki sztuki i kultury wpisane do inwentarza zabytków”. W związku z brakiem wcześniejszych spisów i zarazem niemożliwością pełnej i wyczerpującej inwentaryzacji zabytków stwierdzono, że „korzystają one z opieki prawa, zanim zostaną wpisane do inwentarza zabytków sztuki i kultury” (art. 11), a także, że objęte ochroną są „wszystkie wykopaliska i znaleziska, które z natury rzeczy nie mogą być uprzednio inwentaryzowane” (art. 11). W przepisach dekretu poruszony został również problem wywozu zabytków z kraju i poza ograniczeniem prawa do tego typu działalności wprowadzono również w przypadku niebezpieczeństwa zniszczenia obiektu podlegającego ochronie możliwość wywłaszczenia lub ograniczenia użytkowania zabytków nieruchomości (art. 16) oraz wywłaszczenia zabytków ruchomych, „jeżeli zachodzi niebezpieczeństwo ich zniszczenia, uszkodzenia lub wywozu za granicę” (art. 22).

Powtarzanie rozwiązań przyjętych w dekreście z 31 października 1918 r. w późniejszych aktach prawnych świadczy o tym, że faktycznie ten akt normatywny stał się „fundamentem prawnym wszystkich przyszłych działań ochrony zabytków, aczkolwiek trudno dziś określić, jak dalece funkcjonował w świadomości społecznej i praktyce”³⁰.

Samo tylko nowoczesne i racjonalne prawo nie było – rzecz jasna – w stanie zapewnić należytej ochrony zabytków. Jego stosowaniem zając się mieli wykwalifikowani urzędnicy. Na mocy dekretu utworzono dziewięć okręgów konserwatorskich, w tym lubelski,

29 Por. J. Wojciechowski, *Historia powstania i rozwoju organizacji opieki państwowej nad zabytkami sztuki w Polsce*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930/1931, nr 1–2, s. 3–28. Zob. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 76–77.

30 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 79.

którego konserwatorem został lubelski architekt Jerzy Siennicki³¹. Początkowo okręg lubelski obejmował dawną gubernię lubelską, a od 1923 r. w związku z reorganizacją służb ochrony zabytków lubelskiemu konserwatorowi oprócz województwa lubelskiego podlegały także województwa poleskie i wołyńskie³². Jerzy Siennicki mimo licznych problemów organizacyjnych i pomimo własnego zaangażowania w projektowanie architektoniczne zdołał położyć podwaliny pod organizację lubelskiego urzędu konserwatorskiego, tworząc m.in. specjalistyczną bibliotekę i zbiór inwentaryzacji zabytków. Promował też włączanie w proces ochrony społeczności lokalnych, opierając się często na współpracy z miejscowymi organizacjami i społecznikami. Przez cały okres międzywojenny podstawowym problemem był jednak brak odpowiednich środków finansowych i wynikające z tego ograniczenia, takie jak np. niewielka ilość etatów w urzędach konserwatorskich. Trochę lepiej przedstawiała się sprawa finansowania tzw. rezydencji państwowych, przeznaczonych na cele reprezentacyjne, wymienionych w uchwale Rady Ministrów z dnia 19 lutego 1920 r. – opiekę nad tymi obiektami przejęło bowiem Ministerstwo Robót Publicznych³³.

6 marca 1928 r. wydane zostało przywoływane już rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o opiece nad zabytkami. W zasadzie w regulacji tej powtórzono większość przepisów dekretu z 1918 r., ale znalazło się w niej również kilka elementów nowych. Istotnie zmieniono definicję *zabytku*, która z dzisiejszego punktu widzenia wydaje się niespójna aksjologicznie: bardzo nowoczesna i zarazem pozostawiająca duże pole dla nadużyć politycznych. W rozumieniu rozporządzenia zabytkiem był „każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej i zasługujący wskutek tego na zachowanie” (art. 1 rozporządzenia). Jak podkreślał Jan Zachwatowicz, definicja ta była wyjątkowo nowoczesna ze względu na rozszerzenie pojęcia *zabytku* na wszelkie możliwe przejawy działalności ludzkiej bez względu na upływ czasu, jaki minął od ich powstania – było to wówczas podejście wyjątkowe i ta część polskiej definicji wywarła duży wpływ na ustawodawstwo i doktryny konserwatorskie funkcjonujące poza Polską³⁴. Z drugiej strony jednocześnie zawężenie przedmiotu ochrony poprzez uzależnienie jego zakresu od odpowiedniej decyzji administracyjnej, chociaż ułatwiało dalsze postępowanie, to jednocześnie wprowadziło możliwość swoistej „weryfikacji” zachowanego na ziemiach II Rzeczypospolitej zasobu zabytkowego. Władza, decydując o objęciu lub nieobjęciu ochroną danych obiektów, zarówno ruchomych, jak i nieruchomych, była w stanie zafałszowywać obraz kulturowy kraju, np. przez zacieranie śladów istnienia mniejszości narodowych

31 J. Żywicki, *Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie (1919–1930)*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 38–42.

32 M. Trzewik, *Początki myśli konserwatorskiej* . . . , s. 12.

33 *Ibidem*, s. 79–82. Za rezydencje państwowe uznano Zamek Królewski w Warszawie, Pałac pod Blachą, Łazienki, Belweder, Wawel i Spałę.

34 J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole* . . . , s. 6.

lub marginalizowanie ich wpływu na kulturę Rzeczypospolitej wskutek odmowy uznania wartości zabytków symbolizujących odrębność narodową tych mniejszości. Wśród obiektów, których wartości nie uznano, a które następnie zniszczono, znajdowały się m.in. będące symbolem władzy rosyjskiej cerkwie w miastach zamieszkałych wyłącznie przez ludność katolicką i żydowską lub ewangelicką, ale również np. świątynie wschodnich obrządków na Chełmszczyźnie czy niektóre drewniane cerkwie łemkowskie na terenie Karpat będące zresztą świątyniami greckokatolickimi, a nie prawosławnymi³⁵.

Zarówno w rozporządzeniu o opiece nad zabytkami z 1928 r., jak i w wydanym 16 lutego 1928 r. rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli³⁶ podtrzymana została idea ochrony krajobrazu. W art. 337 prawa budowlanego ustawodawca stwierdzał, że „w miejscowościach, w których krajobraz zasługuje na ochronę, właściwa władza może odmówić pozwolenia na budowę, przebudowę lub zmianę budynków, o ile by te roboty spowodowały zeszpecenie krajobrazu, a dałoby się tego uniknąć przez wybór innego miejsca lub też przez inne ukształtowanie budynku albo jego części”. Warto też dodać, że w rozporządzeniu o opiece nad zabytkami obecne w dekreście z 1918 r. określenie *widok z i na zabytek* zastąpiono sformułowaniem *otoczenie zabytku*.

Pod koniec lat dwudziestych XX w. podjęto próbę zinwentaryzowania zabytków na terenie Rzeczypospolitej. W tym celu w 1929 r. powołano Centralne Biuro Inwentaryzacji Zabytków Sztuki. Zasady inwentaryzacji oparto na rozporządzeniu Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków³⁷. Do 1939 r. wydano wprawdzie zaledwie kilka zeszytów zamierzonego katalogu³⁸, ale zgromadzono dużą liczbę negatywów i zdjęć pomiarowych dla zabytków z całego kraju, które po II wojnie światowej stały się trzonem zbiorów Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk³⁹. W regionie lubelskim pierwszy publikowany spis zabytków objętych ochroną konserwatorską wydał w 1931 r. Ksawery Piwocki pełniący w latach 1930–1935 funkcję konserwatora okręgu.

W Lublinie okres międzywojenny to czas licznych działań w mieście związanych z zabytkami. Przykładowo do 1923 r. trwały przywołane już prace konserwatorskie w kaplicy zamkowej Świętej Trójcy⁴⁰, od roku 1929 prowadzono remont kościoła pobrygidkowskiego⁴¹, zabezpieczono konstrukcję Kaplicy Firlejowskiej przy lubelskim ko-

35 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków* . . . s. 84–85. Straty w zasobie zabytkowym, jakie zostały poniesione w tym okresie, są właściwie dopiero odkrywane i wciąż czekają na dokładniejsze opracowanie.

36 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli, Dz. U. 1928, nr 23, poz. 202.

37 Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków, Dz. U. 1928, nr 76, poz. 675.

38 Opisano w nich zabytki powiatów: nowotarskiego, rawsko-mazowieckiego, sieradzkiego i żywieckiego.

39 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków* . . . s. 91–92.

40 K. Durakiewicz, *op. cit.*, s. 209–240.

41 Szeroko opisywał ten remont, merytorycznie tłumacząc przyjęte rozwiązania konserwatorskie, sam Jerzy Siennicki w artykułach: *Kościół Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej w Lublinie*, „Wiadomości Konserwatorskie”,

ściele oo. dominikanów, a w 1936 r. z inicjatywy i staraniem kolejnego konserwatora okręgu – Józefa Dutkiewicza⁴² – rozpoczęto szeroko zakrojone prace restauracyjne w budynkach przy Rynku Starego Miasta, w tym tzw. Winiarni w kamienicy Lubomelskich przy Rynku 8 oraz ul. Grodzkiej i placu Po Farze, gdzie odsłonięto wówczas mury kościoła św. Michała rozebranego w połowie XIX stulecia⁴³.

Polski model prawny z okresu międzywojennego dotyczący ochrony zabytków był i wciąż jest oceniany dość wysoko⁴⁴. Niestety we wspomnianym czasie ochrona zabytków stanowiła (jak zresztą pozostaje do dziś) stale niedofinansowane pole działalności organów administracji, co w oczywisty sposób determinowało faktyczne możliwości ich działań⁴⁵. Sytuacja Lublina i okręgu lubelskiego nie różniła się jednak pod tym względem od innych regionów II Rzeczypospolitej.

Lata 1939–1945 przyniosły kolejne wielkie zniszczenia w substancji polskich zabytków, powstałe zarówno w efekcie działań wojennych, jak i wskutek grabieży czy też metodycznego, w pełni zaplanowanego burzenia przez okupanta całych dzielnic w różnych miastach. Wpływ na problematykę ochrony zabytków wywarły przede wszystkim diametralnie zmienione warunki polityczne, ale również fakt, że pierwsze lata powojenne były właściwie okresem ponownego tworzenia się struktur administracji, zwłaszcza na tzw. ziemiach odzyskanych. Istotne jest też to, że rok 1945 nie przerwał w całości działań wojennych na terenie Polski. Do czynników utrudniających ochronę zabytków należały też masowe migracje i przesiedlenia ludności, do jakich doszło tuż po wojnie – w ich trakcie w zasadzie nie istniała możliwość trwałego zabezpieczenia obiektów o wartościach zabytkowych. Mocno negatywny wpływ miało również specyficzne podejście nowej władzy do kultury narodowej i zarazem do nierozzerwalnie związanych z nią zabytków.

Bezpośrednio po wojnie największy wpływ na stan zabytków nieruchomych, niezniszczonych podczas działań wojennych wywarły gruntowne zmiany struktury własnościowej nieruchomości m.in. w wyniku dekretu PKWN z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej⁴⁶.

Tworzenie struktur konserwatorskich rozpoczęto 5 października 1944 r. W tym dniu Kierownik Resortu Kultury i Sztuki oraz Kierownik Resortu Administracji Publicznej wydali rozporządzenie o utworzeniu organów kultury i sztuki przy urzędach wo-

dodatek do „Ziemi” 1929, nr 24, s. 81–85; *Kościół Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej w Lublinie. Dawniejsze przebudowy i obecna restauracja*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1–4, s. 131–143. Por. H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 288–289.

42 Pełną listę osób piastujących w latach 1919–1996 funkcje konserwatorskie w województwie lubelskim zebrał M. Trzewik w: *Niektóre postacie konserwatorstwa lubelskiego – biogramy*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 33–37.

43 H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 296–298.

44 Por. m.in.: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole*. . . , s. 6; J. Pruszyński, *Ochrona zabytków*. . . , s. 89.

45 Szeroko okres ten omówił Paweł Dettloff w: *Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918–1930. Teoria i praktyka*, Kraków 2006.

46 Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 17.

jewódzkich i starostwach powiatowych⁴⁷. Na podstawie tego aktu w wydziałach kultury i sztuki urzędów wojewódzkich utworzono referaty muzeów i ochrony zabytków⁴⁸. Trzeba dodać, że poważnym problemem lat powojennych – niestety wciąż aktualnym – była rewindykacja zagrabionych i wywiezionych podczas wojny zabytków ruchomych⁴⁹.

Najszerzej dyskutowanym zagadnieniem ochrony zabytków w Polsce w pierwszych latach po II wojnie światowej stała się odbudowa zniszczonych zabytków nieruchomości, w szczególności miast historycznych, a zwłaszcza Warszawy. Przy okazji starły się ze sobą dwa spojrzenia konserwatorów na kwestię odbudowy. Istotną odpowiedzią na pytanie „Czy odbudowywać całe zniszczone dzielnice miast?” stała się wypowiedź J. Zachwatowicza, który w artykule opublikowanym w 1946 r. na łamach „Biuletynu Historii Sztuki i Kultury” stwierdził: „Z premedytacją wydarto nam całe strony naszej historii pisane kamiennymi zgłoskami architektury. Nie możemy na to się zgodzić. Poczucie odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń domaga się odbudowy tego, co nam zniszczono, odbudowy pełnej, świadomej tragizmu popełnianego fałszu konserwatorskiego”⁵⁰. Zdawano sobie jednocześnie sprawę z faktu, że tak pojmowane działania konserwatorskie powinny być jedynie wyjątkiem stosowanym w obliczu sytuacji tak szczególnych, jak ogromne zniszczenia, które przyniosła ze sobą II wojna światowa⁵¹. Nie wszędzie zresztą podjęto decyzje o odbudowie, czego przykładem może być choćby zrównane z ziemią przez Niemców od 1942 r. Podzamcze w Lublinie, którego teren do 1954 r. został zagospodarowany w oderwaniu od wcześniejszej formy, sprzed zniszczenia. Oczyszczono i uformowano stoki wzgórza zamkowego, eksponując jednocześnie budowlę ze wszystkich stron, a po jego zachodniej stronie, w miejscu dawnej ul. Szerokiej, zrealizowano monumentalne (i udane artystycznie) założenie Placu Zebrań Ludowych wraz z jego oprawą według projektu Jerzego Brabandera. Jednocześnie, przygotowując miasto na wystawę z okazji X-lecia, dokonano licznych i szeroko zakrojonych, choć fasadowych, remontów obiektów zabytkowych na Starym Mieście i wzdłuż głównych ulic Śródmieścia⁵². Ważnym zadaniem, jakie zrealizowano w okresie tuż po woj-

47 Rozporządzenie Kierownika Resortu Kultury i Sztuki wydane w porozumieniu z Kierownikiem Resortu Administracji Publicznej z dnia 5 października 1944 r. o utworzeniu organów kultury i sztuki przy urzędach wojewódzkich i starostwach powiatowych, Dz. U. 1944, nr 7, poz. 37.

48 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 127–129.

49 *Ibidem*, s. 137–147. Zob. także: W. Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994; idem, *Restytucja dzieł sztuki: studium z dziedziny prawa międzynarodowego*, Katowice 1993; idem, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Warszawa 1998.

50 Cyt. za: J. Zachwatowicz, *O polskiej szkole...*, s. 8.

51 *Ibidem*.

52 J. Żywicki, „Jak nowe Stare Miasto”. *Polichromie i sgraffita z 1954 roku na elewacjach staromiejskich kamienic w Lublinie*, [w:] *Polichromie i sgraffita na fasadach ośrodków staromiejskich odbudowanych po 1945 r. Kreacja i konserwacja. Materiały Krajowej Konferencji z okazji 25-lecia wpisu Starego Miasta w Warszawie na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, Warszawa, 24–25.09.2015 r.*, red. A. Jagiellak, P. Świątek, Warszawa 2015, s. 147–165; H. Gawarecki, Cz. Gawdzik, *Lublin. Krajobraz i architektura*, wyd. 2, uzup., Warszawa 1964, s. 63–66 [syntetycznie zakres prac przedstawiono na mapce – rys. 60, s. 63]. Na temat tych prac także: H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 312. Należy przy tym zaznaczyć, że znane i opisywane w literaturze przedmiotu prace w Lublinie w 1954 r. były poprzedzone trwającą od

nie, była renowacja i częściowa odbudowa zniszczonej lubelskiej katedry według projektów Czesława Gawdzika⁵³. Funkcje wojewódzkiego konserwatora zabytków pełnili w tym czasie Zygmunt Knothe (w latach 1944–1948), Janusz Powidzki (1948–1949) oraz Henryk Gawarecki (1950–1963)⁵⁴.

W latach powojennych realizowano na szerszą skalę działalność inwentaryzacyjną i dokumentacyjną zabytków sztuki w Polsce. Do czasu wejścia w życie ustawy z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i muzeach rejestrację inwentaryzację zabytków prowadzono według przepisów wspomnianego rozporządzenia Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 17 lipca 1928 r. o prowadzeniu rejestru zabytków. Pod koniec lat czterdziestych rozpoczęto publikację *Katalogu Zabytków Sztuki w Polsce*, a największe natężenie działań inwentaryzacyjnych związanych z tym wydawnictwem przypadło na lata pięćdziesiąte – niestety później tempo prac spadło i w rezultacie do dziś nie zostały one zakończone. Jeśli chodzi o Lublin, to mimo że na potrzeby *Katalogu* opracowano częściowo zabytki na jego terenie, nigdy nie wydano odrębnego tomu dotyczącego samego miasta⁵⁵. W Lublinie ważną rolę w inwentaryzacji i dokumentacji zabytków odegrało utworzone w 1971 r. Biuro Dokumentacji Zabytków kierowane w latach 1971–1983 przez Marię Podrazę, następnie przez Alicję Kurzątkowską (do grudnia 1988 r.) oraz Michała Trzewika (w 1990 r.). W związku z reorganizacją organów ochrony zabytków w 1991 r. Biuro zlikwidowano, a jego pracownicy wraz z archiwum trafili do nowo powołanej Państwowej Służby Ochrony Zabytków⁵⁶.

Dla skuteczniejszej dystrybucji środków przeznaczonych na ochronę zabytków nieruchomości wprowadzono ich klasyfikację. Na mocy instrukcji Dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków z 20 grudnia 1961 r. oraz pisma okólnego nr 14 z 30 grudnia 1963 r. w sprawie określenia grup weryfikacyjnych zabytków nieruchomości wpiśnianych do rejestru zabytki podzielono na pięć grup. Były to przepisy wewnętrzne, jednak określanie wartości zabytków na ich podstawie przyjęło się szeroko (np. w licznych przewodnikach) i w powszechnej świadomości trwa do dziś, choć podział już dawno nie funkcjonuje⁵⁷.

1948 r. stopniową odbudową zburzonych podczas wojny kwartałów południowej części lubelskiego Starego Miasta, prowadzoną według znakomitych artystycznie i dojrzałych z punktu widzenia podejścia konserwatorskiego projektów lubelskich architektów, głównie Czesława Gawdzika i Jana Ogórkiewicza. Najlepszym przykładem tych działań jest wzniesiony w latach 1949–1951 według projektu Ogórkiewicza budynek dawnego „Cefarmu” przy ul. Bramowej, gdzie architekt, uczelniając historyczny podział własnościowy w nowej bryle obejmującej niemal cały kwartał, jednocześnie w udany sposób wykorzystał w komponowaniu elewacji zasób tradycyjnego detalu architektonicznego.

53 H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 306.

54 M. Trzewik, *Niektóre postacie konserwatorstwa*. . . , s. 22–25.

55 Częściowo teren obecnego miasta został ujęty w zeszycie *Katalogu* obejmującym powiat lubelski: *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 8: *Województwo lubelskie*, z. 10: *Powiat lubelski*, oprac. R. Bykowski [et al.], Warszawa 1967.

56 A. Wiśniewska, *Rola Biura Dokumentacji Zabytków*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 51–53.

57 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków*. . . , s. 204–208; idem, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 2, Kraków 2001, s. 306–311. Krytycznie o konsekwencjach wprowadzenia tego systemu na przykładzie zabytków województwa lubelskiego wypowiedział się Henryk Gawarecki (*op. cit.*, s. 316).

Pierwsze powojenne lata ochrony zabytków w Polsce upływały przede wszystkim pod znakiem działań praktycznych, takich jak wspomniana już odbudowa zniszczonych miast zabytkowych, a wydawane wówczas przepisy regulowały najczęściej jedynie doraźne problemy. Prace nad nową ustawą dotyczącą ochrony zabytków rozpoczęto w 1953 r., a w 1957 r. przedstawiono tzw. projekt nieborowski ustawy o opiece nad zabytkami, który wypracowali wspólnie m.in. Jan Zachwatowicz, Władysław Sieroszewski i Stanisław Nahlik⁵⁸. Najistotniejsze zmiany prawne wprowadziła natomiast przywoływana już ustawa o ochronie dóbr kultury i muzeach uchwalona 15 lutego 1962 r., której przepisy nie uległy w zasadzie większym zmianom do 1989 r. W tym akcie normatywnym przedmiotem ochrony uczyniono dobra kultury, przy czym – jak już wspomniano – pojęcie to potraktowano jako szersze w stosunku do określenia *zabytek*, ponieważ obejmowało ono również przedmioty wykonane współcześnie. Charakterystyczny dla omawianej ustawy był swoisty terminologiczny dualizm – określenia *zabytek* i *dobro kultury*, chociaż miały różny zakres znaczeniowy, używane były zamiennie. Wyrażenie *dobro kultury* zostało wprowadzone do polskich przepisów w nawiązaniu do aktów prawa międzynarodowego, a przede wszystkim pod wpływem Konwencji Haskiej z dnia 14 maja 1954 r. o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego⁵⁹.

W ustawie z 1962 r. w zasadzie nie wprowadzono definicji *zabytku*. Za *dobro kultury* uznano natomiast „każdy przedmiot ruchomy lub nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. Zabytkami w rozumieniu ustawy były dobra kultury: wpisane do rejestru zabytków lub do inwentarzy w muzeach, wchodzące w skład bibliotek, z wyjątkiem materiałów stanowiących składnik narodowego zasobu archiwalnego (którego ochronę regulowały odrębne przepisy) oraz inne o oczywistym charakterze zabytkowym i zarazem niepodlegające ochronie na podstawie odrębnych przepisów (art. 4). W art. 5 ustawy wymieniono ponadto przykładowe rodzaje obiektów podlegających ochronie i w stosunku do poprzednich uregulowań – dekretu z 1918 r. i rozporządzenia z 1928 r. – katalog ten został wyraźnie poszerzony⁶⁰.

Wprowadzone zostały instytucje społecznej opieki nad zabytkami i społecznych opiekunów zabytków, których działalność szczegółowo unormowano w zarządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 r. w sprawie społecznej opieki nad zabytkami⁶¹. Przepisy te miały na celu wciągnięcie do działalności związanej z ochroną zabytków

58 J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 193.

59 Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego wraz z regulaminem wykonawczym do tej Konwencji oraz Protokół o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisane w Hadze dnia 14 maja 1954 r., Dz. U. 1957, nr 46, poz. 212, załącznik. Por. J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków...*, Warszawa 1965, s. 39; W. Sieroszewski, *Ochrona prawna dóbr kultury w Polsce*, S. „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” 30, Warszawa 1971, s. 16.

60 Por. J. Pruszyński, *Ochrona zabytków...*, s. 217–218.

61 Zarządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 26 stycznia 1963 r. w sprawie społecznej opieki nad zabytkami, „Monitor Polski” 1963, nr 17, poz. 97.

jak największej części społeczeństwa, a zwłaszcza rozszerzenia wśród obywateli świadomości istnienia dóbr kultury w krajobrazie i zarazem odpowiedzialności za zabytki⁶².

Ustawa z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach uznawana była w doktrynie za regulację bardzo nowoczesną i jedną z najpóźniejszych w ówczesnym świecie⁶³. I chociaż już kilka lat po jej uchwaleniu zauważano, że niektóre przepisy nie sprawdzają się⁶⁴, to w zasadniczym zrębie dotrwała ona do lat dziewięćdziesiątych, kiedy to istotne przekształcenia sytuacji politycznej i gospodarczej w Polsce wymusiły liczne zmiany regulacji prawnych dotyczących ochrony zabytków.

Ważnym ogniwem ochrony zabytków w okresie PRL było utworzone w 1950 r. Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków. Lubelski oddział tej instytucji powstały w 1968 r.⁶⁵ działał aktywnie w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. PP PKZ charakteryzowało się stosunkowo szerokimi możliwościami organizacyjnymi oraz merytorycznymi dzięki skupieniu specjalistów zarówno w zakresie badań zabytków, jak i wykonawstwa prac konserwatorskich i restauratorskich. Sposób funkcjonowania pracowni łączący kompleksowo działania naukowo-badawcze z następującymi po nich i na nich opartymi pracami projektowymi i wykonawczymi, dawał podstawy dla właściwego odnawiania zabytków, czego w przypadku Lublina bodaj najlepszym przykładem była rewaloryzacja Trybunału Koronnego⁶⁶. Taki sposób działania był jednak możliwy właściwie wyłącznie w sytuacji, gdy państwo *de facto* było monopolistą zadań związanych z ochroną zabytków, dlatego zmiana sytuacji formalno-prawnej i ekonomicznej po 1989 r. spowodowała stopniowe ograniczenie funkcjonowania PP PKZ w całym kraju, co w szczególności odbiło się negatywnie na naukowo-badawczym aspekcie prac rewaloryzacyjnych. Niestety luk w tym zakresie nie zapelnili ani przedsiębiorcy prywatni, ani środowisko naukowe⁶⁷.

Mieczysław Kurzątkowski pełniący funkcję wojewódzkiego konserwatora zabytków w latach 1965–1976, który w znaczącym stopniu przyczynił się do powstania zarówno Biura Dokumentacji Zabytków w Lublinie, jak i lubelskiego oddziału PP PKZ, starał się także rozbudować struktury administracji konserwatorskiej. Z jego inicjatywy utworzono w 1971 r. w obrębie urzędu miejskiego stanowisko miejskiego konserwatora zabytków w Lublinie, które objęła wówczas Jadwiga Janiuk pełniąca tę funkcję do 1991 r.

62 J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków*. ..., s. 38; W. Sieroszewski, *op. cit.*, s. 109–113.

63 W. Sieroszewski, *op. cit.*, s. 14; J. Zachwatowicz, *Ochrona zabytków*. ..., s. 38.

64 Por. W. Sieroszewski, *op. cit.*, s. 26–27.

65 H. Gawarecki, *op. cit.*, s. 317.

66 Przeprowadzone zostały w latach 1986–1989, po szczegółowych badaniach archeologicznych i architektonicznych oraz kwerendach archiwalnych według projektu arch. H. Landeckiej.

67 W pewnym stopniu, zwłaszcza w latach dziewięćdziesiątych XX w., naukowo-badawcze prace PP PKZ kontynuowali dawni pracownicy przedsiębiorstwa pod szyldem własnych działalności, realizując różnorodne opracowania na zlecenia służb konserwatorskich i miasta dla celów planistycznych (m.in. rozpoznania historyczne poszczególnych kwartałów i kamienic, tematyczne, np. zabytków przemysłowych czy zieleni historycznej, a także badania kolorystyki kamienic w głównych ciągach historycznych ulic Lublina: Krakowskiego Przedmieścia, Narutowicza, Lubartowskiej etc.). Por. M. Stasiak, „*Teraźniejszość rzeczy minionych*” – uwagi na temat ostatniego pięciolecia działań konserwatorskich w Lublinie, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 75.

W przypadku Lublina głównym problemem konserwatorskim w okresie powojennym była rewaloryzacja lubelskiego Starego Miasta. Po stosunkowo niewielkich zniszczeniach wojennych, na początku lat pięćdziesiątych XX w. odbudowano, nawiązując do form historyzujących, dwa kwartały zabudowy zburzone w czasie wojny (kwartał między ul. Olejną a Szambelańską oraz pomiędzy Rynkiem a ul. Jezuicką) oraz przeprowadzono fasadowe remonty w związku z wystawą w 1954 r. Szerzej zakrojone działania dotyczące rewaloryzacji Starego Miasta, oparte zarówno na szerszych badaniach samej substancji zabytkowej, jak i kwerendach archiwalnych oraz analizach urbanistycznych zagospodarowania (pod kierunkiem Jadwigi Jamiołkowskiej), prowadzono w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w.⁶⁸ Prace te mimo początkowego względnego rozmachu niestety stopniowo wyhamowywały od połowy lat osiemdziesiątych i pozostały ważnym zadaniem nie tylko służb konserwatorskich, ale też nowo organizowanego samorządu, także w latach dziewięćdziesiątych XX w. już w zupełnie innych uwarunkowaniach⁶⁹. W końcu lat dziewięćdziesiątych przeprowadzono szeroko zakrojone prace na lubelskim Starym Mieście polegające na kompleksowej wymianie infrastruktury podziemnej i nawierzchni na kamienny bruk.

Radykalne przeobrażenia warunków społecznych i politycznych, a także – co w przypadku zabytków bardzo istotne – własności nieruchomości i ich prywatyzacji, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 r., spowodowały potrzebę zmian istniejących uregulowań dotyczących ochrony zabytków. Przekształcenia wynikały m.in. z wprowadzonych innymi przepisami modyfikacji struktury administracji państwa, np. uprawnienia wcześniej należące do Rady Państwa przejął prezydent⁷⁰, a część zadań przekazano samorządom⁷¹. Jedną z najważniejszych zmian była reorganizacja służb konserwatorskich wprowadzona ustawą o ochronie dóbr kultury z dnia 19 lipca 1990 r. Utworzono wówczas wspomnianą już Państwową Służbę Ochrony Zabytków podległą ministrowi kultury i sztuki. Wojewódzkim konserwatorem zabytków została wówczas (od 1 IV 1991 r.) Halina Landecka, funkcję miejskiego konserwatora zabytków (działającego w strukturach Państwowej Służby Ochrony Zabytków, a nie Urzędu Miasta, jak wcześniej) objął zaś Marek Stasiak, który pełnił ją do 1997 r. Po jego odejściu formalnie stanowisko miejskiego konserwatora zabytków w Lublinie nie istniało do 2009 r.

Część późniejszych zmian wprowadzonych w omawianej ustawie o ochronie dóbr kultury wynikało z przepisów Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia

68 J. Jamiołkowska, M. Kurzątkowski, *Lublin*, [w:] *Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce. Odbudowa i konserwacja*, t. 1: *Miasta historyczne*, red. W. Kalinowski, Warszawa 1986, s. 277–304.

69 M. Stasiak, *op. cit.*, s. 73–74.

70 W art. 6 ustawy znowelizowanym ustawą z dnia 19 lipca 1990 r. o zmianie ustawy o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz. U. z 1990 r., nr 56, poz. 322) przyznano prezydentowi uprawnienie do uznawania szczególnie cennych zabytków nieruchomych za pomniki historii.

71 M.in. na podstawie ustawy z dnia 17 maja 1990 r. o podziale zadań i kompetencji określonych w ustawach szczególnych pomiędzy organy gminy a organy administracji rządowej oraz o zmianie niektórych ustaw (Dz. U. z 1990 r., nr 34, poz. 198) zmieniono art. 11, 13, 14, 22, 24 i 38 ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach.

1997 r.⁷² oraz przeprowadzenia reformy terytorialnej i samorządowej 1 stycznia 1999 r. (m.in. w miejscu wojewódzkich urzędów ochrony zabytków w dawnych miastach wojewódzkich powstały delegatury wojewódzkich urzędów, które pozostały w siedzibach województw według nowego podziału administracyjnego). W 1996 r. całkowicie odrębnie uregulowano problematykę muzeów⁷³.

Począwszy od końca lat osiemdziesiątych XX w., środowisko konserwatorskie podnosiło konieczność uchwalenia nowej ustawy w pełni dostosowanej do aktualnych warunków. Projekt założeń nowych regulacji ochrony zabytków pojawił się już w 1989 r. – wtedy to zespół pod przewodnictwem Aleksandra Gieysztoro opracował „Tezy do nowej ustawy o ochronie dóbr kultury i muzeach”. Wśród tych postulatów m.in. kolejnemu rozszerzeniu miał ulec przedmiot ochrony dóbr kultury, która miałaby być możliwie najściślej sprzężona z ochroną środowiska, zagospodarowaniem przestrzennym i kształtowaniem przestrzeni, co miało wpłynąć przede wszystkim na skuteczniejszą ochronę krajobrazu kulturowego⁷⁴. W podobnym kierunku postępowały następne prace nad kształtem ustawy, w szerszym zakresie podjęte dopiero przez Sejm IV kadencji, jednak przezeń nieukończone. Ostatecznie nową ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Sejm RP uchwalił 23 lipca 2003 r.⁷⁵

W ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jako pierwszym spośród polskich aktów prawnych poświęconych tej tematyce dokonano wyraźnego rozdzielenia *ochrony zabytków* i *opieki nad zabytkami* – pojęć wcześniej niejednoznacznych i stosowanych zamiennie⁷⁶. Jak wynika z treści art. 4 i 5 ustawy, ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami wydzielono na podstawie kilku kryteriów: podmiotów, które do nich zobowiązano, czynności właściwych ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz zakresu tych czynności.

Ochrona zabytków została scharakteryzowana jako działania organów administracji publicznej, które mają na celu w szczególności: zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków; udaremnienie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków; przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę; kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków; uwzględ-

72 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz. U. 1997, nr 78, poz. 483.

73 Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach, Dz. U. 1997, nr 5, poz. 24.

74 Por. A. Michałowski, *Krajobrazy dziedzictwa: serca małych ojczyzn Polski. Rzecz o pilnej potrzebie regulacji prawnych*, „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” 2000, nr 2, s. 21–23.

75 Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568; tekst ujednolicony w: Dz. U. 2014, poz. 1446.

76 Świadczą o tym choćby same tytuły aktów prawnych poświęconych ochronie zabytków: dekret z 1918 r. i rozporządzenie z 1928 r. mówiły o *opiece nad zabytkami*, ustawa z 1962 r. miała zaś w tytule słowo *ochrona*, przy czym wszystkie te akty regulowały problematykę tych samych czynności.

nienie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska (art. 4).

Opiekę nad zabytkiem sprawuje jego właściciel lub posiadacz. Polega ona w szczególności na zapewnieniu warunków: naukowego badania i dokumentowania zabytków; prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku; zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie; korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości; popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury (art. 5).

W ciągu kolejnych lat stosowania ustawy ujawniły się różne problemy związane z jej funkcjonowaniem, w szczególności w kontekście ochrony poprzez miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, których nie opracowywała znacząca część gmin, a system ochrony zabytków w Polsce z różnorodnych przyczyn, wraz z ciągłymi zmianami otoczenia społecznego i ekonomicznego, mimo znacznych możliwości finansowych, jakie dało Polsce wejście do UE, wszedł w fazę głębokiego, choć chyba nie do końca uświadomionego w samych służbach ochrony zabytków, kryzysu⁷⁷.

Halina Landecka piastowała stanowisko lubelskiego wojewódzkiego konserwatora zabytków do 15 stycznia 2016 r. Zastąpił ją wówczas Dariusz Kopciowski – historyk sztuki, który pełni tę funkcję także aktualnie.

Od 2009 r. w strukturach Urzędu Miasta Lublin działa Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków. Od powołania Biura do 31 stycznia 2012 r. funkcję miejskiego konserwatora zabytków pełnił historyk sztuki Maciej Paschke będący wcześniej, w latach 1987–1990 wojewódzkim konserwatorem zabytków. Od 1 lutego 2012 r. miejskim konserwatorem zabytków w Lublinie jest historyk sztuki Hubert Mącik. Początkowo Biuro koncentrowało się na inwentaryzacji zasobu zabytkowego na terenie miasta oraz działaniach edukacyjnych, a od 30 marca 2012 r. na podstawie porozumienia zawartego między wojewodą lubelskim a gminą Lublin miejski konserwator zabytków działa także w zakresie orzekania w sprawach administracyjnych dotyczących zabytków z obszaru miasta Lublin⁷⁸.

Ostatnie lata przyniosły Lublinowi dwa istotne wyróżnienia. 25 kwietnia 2007 r. na podstawie rozporządzenia prezydenta RP Lublin – historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny został uznany za Pomnik Historii⁷⁹. Lublin jest zatem obok Chełmna, Gdańska, Gdyni, Kazimierza Dolnego, Krakowa, Łodzi, Paczkowa, Poznania, Rydzyny, Torunia, Warszawy, Wrocławia, Zamościa i Żyrardowa jednym z 15 miast historycznych w Polsce posiadających status Pomnika Historii, który jest potwierdzeniem posia-

77 Por. A. Böhm, P. Dobosz, P. Jaskanis, J. Purchla, B. Szmygin, *Raport na temat funkcjonowania systemu ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce po roku 1989*, Kraków 2008.

78 Porozumienie nr 140/2012 zawarte w dniu 30 marca 2012 r. w Lublinie pomiędzy Wojewodą Lubelskim a Gminą Lublin, „Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego” 2012, poz. 1329.

79 Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 25 kwietnia 2007 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Lublin – historyczny zespół architektoniczno-urbanistyczny”, Dz. U. 2007, nr 86, poz. 574.

dania szczególnej wartości historycznej, naukowej oraz artystycznej i zarazem wyjątkowego znaczenia miasta dla dziedzictwa kulturalnego Polski.

Lublin jest także depozytariuszem Znak Dziedzictwa Europejskiego (European Heritage Label) – wyróżnienia przyznanego przez Komisję Europejską decyzją z 10 marca 2015 r.⁸⁰ Znakiem uhonorowano dziedzictwo idei Unii Lubelskiej zawartej między Polską i Litwą w 1569 r. reprezentowane przez zachowane w krajobrazie Lublina zabytki będące świadkami zawarcia Unii i ją upamiętniające: pomnik Unii Lubelskiej na Placu Litewskim, kaplicę Świętej Trójcy i klasztor oo. dominikanów⁸¹. Lublin jest aktualnie jednym z czterech miejsc w Polsce wyróżnionych Znakiem, tzn. obok Stoczni Gdańskiej, Archiwum Głównego Akt Dawnych (uhonorowanego za wartość niematerialną, jaką jest przechowywana tam Konstytucja 3 Maja) oraz cmentarza wojennego z I wojny światowej w Łużnej-Pustkach.

W ciągu niemal wieku (od dekretu Rady Regencyjnej z 1918 r.) obowiązywania w Polsce zróżnicowanych, zawartych w różnych aktach przepisów prawa ochrony zabytków objęto w granicach administracyjnych Lublina ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków łącznie 282 zabytki nieruchome (w tym obszar ok. 230 ha zespołów urbanistycznych Starego Miasta i Śródmieścia oraz Białkowskiej Góry, zespoły budowlane, założenia zieleni i poszczególne obiekty architektury oraz budownictwa)⁸².

Ilość zabytków wpisanych do rejestru oraz ich liczba w poszczególnych rodzajach odzwierciedla pośrednio stan badań naukowych nad dziedzictwem miasta. Niewątpliwie znajdują się na terenie Lublina zabytki niewpisane do rejestru, które zasługują na ochronę tej rangi ze względu na swoją wartość historyczną, naukową oraz artystyczną i ochrony tej potrzebują, bowiem inne formy ochrony prawnej nie dają możliwości kompleksowego zachowania ich wartości. Nie wchodząc szczegółowo w tę problematykę, odrębną od tematu niniejszego artykułu, można zaznaczyć, iż wśród zabytków w Lublinie wpisanych do rejestru zdecydowanie niedoreprezentowane są wciąż zwłaszcza obiekty pochodzące z XX w. oraz zabytki techniki i przemysłu. Wpisane do rejestru zabytków są niemal wszystkie historyczne cmentarze grzebalne na terenie miasta Lublina oraz zachowane zabytki sakralne sprzed 1900 r. (z wyjątkiem kościoła Świętego Krzyża).

Jeśli przyjrzymy się historii wpisywania do rejestru zabytków lubelskich, łatwo zauważymy dwa okresy szczególnego wzmożenia stosowania tej formy ochrony na terenie miasta: w latach 1967–1972 i 1984–1994. W tych okresach widoczna jest także pewna polityka konserwatorska realizowana poprzez wpisy do rejestru. W latach 1966–1971

80 Commission decision of 10th March 2015 designating the sites awarded the European Heritage Label in 2014, „Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej” 2015/C83/03.

81 Aplikację o uzyskanie Znak przygotowali pracownicy Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków we współpracy z oo. dominikanami i Muzeum Lubelskim.

82 Zob. „Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego” z 2017 r., poz. 111: Obwieszczenie nr 1/2017 Lubelskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Lublinie z dnia 9 stycznia 2017 r. w sprawie wykazu zabytków wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa lubelskiego i rejestru zabytków archeologicznych województwa lubelskiego.

wpisano do rejestru zabytkowe kościoły położone na Starym Mieście, w Śródmieściu i na Kalinowszczyźnie – wszystkie z zachowanych oraz relikty kościoła farnego. W tym samym czasie, w latach 1967–1972 wpisano do rejestru zabytków znaczącą część kamienic znajdujących się na lubelskim Starym Mieście. Wpisy zabytków z tego terenu miasta uzupełniano sukcesywnie w kolejnych dekadach. W tym samym czasie objęto wpisami do rejestru także ważniejsze dawne pałace magnackie w Śródmieściu oraz kilka ważniejszych historycznych budynków użyteczności publicznej. Kolejnym okresem, w którym widoczna jest realizacja pewnego programu ochrony za pomocą wpisów do rejestru zabytków, jest druga połowa lat osiemdziesiątych i pierwsza połowa lat dziewięćdziesiątych XX w., kiedy to wpisano do rejestru m.in. znaczną część kamienic z ok. 1900 r. usytuowanych wzdłuż ciągu Krakowskiego Przedmieścia oraz niektóre budynki użyteczności publicznej z tego obszaru. Od końca XX w. obejmowanie ochroną zabytków z terenu miasta Lublin poprzez wpis do rejestru ma charakter incydentalny.

Podstawą kształtowania odpowiedniej ochrony wartości zabytków jest precyzyjne określenie zasobu, jaki powinien być objęty ochroną i odpowiednie określenie jego wartości. Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 18 marca 2010 r.⁸³, w której w znaczący sposób zmieniono uregulowania dotyczące gminnej ewidencji zabytków, tworząc z ewidencji *de facto* nienazwaną formę ochrony zabytków. Wyczerpujące i merytoryczne określenie zasobu zabytkowego oraz ujęcie go w gminnej ewidencji zabytków należy uznać w obecnym stanie prawnym za kluczowe narzędzie dla ochrony zabytków, w znaczącym stopniu determinujące możliwości zachowania historycznego krajobrazu kulturowego.

Do chwili założenia w 2012 r. gminnej ewidencji zabytków w Lublinie przez miejskiego konserwatora zabytków ochroną objęte były tylko zabytki najcenniejsze oraz obszar ok. 230 ha wpisanych do rejestru zespołów urbanistycznych Starego Miasta i Śródmieścia oraz Białkowskiej Góry. W gminnej ewidencji zabytków w 2012 r. ujętych zostało łącznie ponad 2100 obszarów i obiektów – zabytków nieruchomości, w tym prawie 1900 zabytków architektury i budownictwa, zabytki urbanistyki (układy urbanistyczne), ruralistyki (układy ruralistyczne) i ponad 200 stanowisk archeologicznych⁸⁴. Z zabytków urbanistyki, ruralistyki, architektury i budownictwa w rejestrze i wojewódzkiej ewidencji zabytków znajdowała się mniej więcej połowa z tego zbioru, a ponad 1000 zabytków wcześniej niechronionych, w tym rozległe obszary układów urbanistycznych, zostało ujętych w ewidencji przez miejskiego konserwatora zabytków dopiero w listopadzie 2012 r. Wśród nich znalazły się m.in. nietraktowane dotychczas jako zabytki (co powodowało także ich fizyczną likwidację) ocalałe do tego czasu zabytki przemysłowe, obiekty międzywojennego modernizmu oraz niektóre ważniejsze budynki i założenia

83 Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw, Dz. U. 2010, nr 75, poz. 474.

84 Na bieżąco aktualizowany wykaz zabytków z terenu miasta Lublin ujętych w gminnej ewidencji zabytków jest publikowany na stronie internetowej Urzędu Miasta Lublin (<http://lublin.eu/lublin/przestrzen-miejska/zabytki/zabytki-lublina/gminna-ewidencja-zabytkow/>).

powstałe bezpośrednio po II wojnie światowej. W całej historii ochrony zabytków w Lublinie nigdy nie objęto ochroną tak dużej ilości obiektów, tak wyczerpująco i przekrojowo potraktowanych w nawiązaniu do aktualnych tendencji ochrony. Nie pominięto w dodatku obiektów zarówno stosunkowo młodych, jak i takich, które wcześniej umykały uwadze służb konserwatorskich – zabytków techniki i przemysłu oraz tradycyjnej zabudowy wiejskiej dawnych przedmieść Lublina i okolicznych wsi, dziś dzielnic miasta⁸⁵.

W moim przekonaniu ujęcie w gminnej ewidencji zabytków tak szerokiego zasobu, w tym objęcie ochroną setek obiektów wcześniej niemal w ogóle przez służby konserwatorskie niedostrzeganych, a następnie konsekwentna ich ochrona w ramach posiadanych właściwości prawnych, jest największym osiągnięciem Biura Miejskiego Kon-

85 Rzecz jasna, że gminna ewidencja zabytków założona w listopadzie 2012 r. przez miejskiego konserwatora zabytków została oparta częściowo na wcześniejszych opracowaniach, jednak jej zakres w stosunku do tych materiałów zwiększył się niemal dwukrotnie, co było wynikiem szerokiego rozpoznania terenowego i kwerend archiwalnych zrealizowanych przez pracowników Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków: Katarzyny Czerlunczakiewicz, Michała Trzewika, Marka Stasiaka i piszącego te słowa Huberta Maćika. Z wcześniejszych ważnych opracowań o charakterze spisów zabytków należy wymienić przede wszystkim dwa: *Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce*, t. 22: *Województwo lubelskie*, red. I. Kochanowska, Warszawa 1995; *Katalog zasobów kulturowych miasta Lublina*, oprac. M. Stasiak, Lublin 1999. Spis *Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce*, t. 22: *Województwo lubelskie*, wykonany został w ramach prac Ośrodka Dokumentacji Zabytków w latach 1978–1993. Wykaz na terenie Lublina wykonała Ewa Bortkiewicz, a wprowadzenie dotyczące charakterystyki zasobu zabytkowego miasta nakreśliła Jadwiga Teodorowicz-Czerepińska. W spisie zawarto dla terenu Lublina łącznie ponad 887 zabytków zgrupowanych w 826 pozycjach. Był to pierwszy publikowany wykaz zabytków miasta sporządzony w tak szerokiej skali. W odróżnieniu od wcześniejszych podobnych inicjatyw inwentaryzacyjnych na terenie Polski spisem objęto po raz pierwszy szerzej niż tylko w pojedynczych przykładach zabytki drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w. Zwracano przy tym m.in. uwagę na tradycyjne budownictwo wiejskie i małomiasteczkowe. W przypadku Lublina jednak zabytki tego rodzaju przedstawiono w sposób daleki od kompletności. Granicę chronologiczną – kryterium wieku zabytków włączanych w zakres opracowania – stanowił rok 1939. Szczegółowo wymieniono także zespoły przemysłowe na terenie Lublina i ich składniki, niestety z pominięciem części założen z okresu międzywojennego. Nie wprowadzono natomiast do wykazu znaczącej części zabytków architektury militarnej: nowożytnych i nowoczesnych fortyfikacji z obszaru miasta. W przypadku budynków mieszkalnych w omawianym spisie przedstawiono szeroki katalog zabytków pochodzących sprzed I wojny światowej (w tym dość pełny wykaz obiektów z przemysłowych dzielnic Lublina na prawym brzegu Bystrzycy) i stosunkowo wąski, wybiórczy zestaw budynków z okresu międzywojennego, ograniczony do części budynków w historyzującym stylu „dworkowym” z pominięciem szeroko rozpowszechnionej w mieście w latach trzydziestych XX w. modernistycznej zabudowy mieszkaniowej. Zdecydowanie największe braki w omawianym spisie dotyczą zabudowy dawnych wsi otaczających Lublin, dziś (jak i w chwili sporządzenia spisu) znajdujących się w granicach administracyjnych miastach. Chociaż wykaz ukazał rozległą panoramę zabytków architektury i budownictwa na terenie miasta, to jednak nie był pełnym inwentarzem i z tego powodu nie mógł dać wyczerpującego obrazu całości zasobu zabytków nieruchomości tego obszaru. *Katalog zasobów kulturowych miasta Lublina* opracowany w 1999 r. przez Marka Stasiaka na potrzeby *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Lublin* był wówczas najpełniejszym opracowaniem tej problematyki w odniesieniu do miasta. Szeroko ukazane zostały różne rodzaje wartości kulturowych, w tym zabytki nieruchome. Ogółem *Katalog* objął 1041 pozycje zawierających zabytki nieruchome (wśród łącznie 1812 pozycji), czyli o ponad 200 pozycji więcej niż spis ODZ. Tym samym było to pierwsze z dotychczasowych opracowań, w którym postarano się o skonfrontowanie i scalenie dotychczasowych spisów, bowiem wcześniejsze powstawały, jak można odnieść wrażenie, w oderwaniu od siebie. *Katalog* przygotowany został w większości w oparciu o wcześniejsze wykazy Służby Ochrony Zabytków i ODZ, ale znacząco większa niż we wcześniejszych opracowaniach jest w nim liczba skatalogowanych, niedoreprezentowanych we wcześniejszych spisach, układów urbanistycznych i ruralistycznych, założen ogrodowych i historycznych traktów komunikacyjnych. Wśród nich znalazły się także – co warto podkreślić – obiekty powojenne o uznanej wartości: najstarsze osiedla LSM, Plac Zamkowy czy Park Ludowy.

serwatora Zabytków, a co za tym idzie – samorządu Lublina, dla ochrony zabytków miasta w ostatnich dekadach. Kontynuując prowadzenie gminnej ewidencji zabytków, w ramach zadań Biura, w związku z opracowaniem pierwszego w Lublinie gminnego programu opieki nad zabytkami (na lata 2015–2019⁸⁶) wykonano także szczegółową waloryzację zasobu zabytkowego miasta – pierwsze tak szerokie opracowanie tego typu w regionie i jedno z pierwszych na terenie Polski⁸⁷.

Ochrona zabytków mimo – wydawałoby się – głębokiego jej zakotwiczenia w polskim systemie prawnym i wielokrotnych deklaracji władz państwowych oraz samorządowych jest dziś w Polsce zadaniem niebywale trudnym. W praktyce działań konserwatorskich, także w Lublinie, odczuwalna jest niedostateczność narzędzi prawnych, jakie mają do dyspozycji organy ochrony zabytków oraz słabość organizacyjna służb ochrony ze względu na ograniczony skład osobowy, pomimo stosunkowo wysokiej wiedzy merytorycznej pracowników. Przede wszystkim jednak problemem jest niski stan świadomości społecznej w zakresie wartości zabytków i potrzeb ich ochrony, duże braki w edukacji na temat dziedzictwa⁸⁸ oraz brak efektywnych sposobów tzw. zarządzania dziedzictwem, w tym zwłaszcza narzędzi finansowych, zupełnie niedostosowanych do istniejących potrzeb. Jednocześnie nacisk inwestycyjny i chaos planistyczny powodują duże trudności w zachowaniu wartości nie tylko tradycyjnie rozumianych zabytków jako pojedynczych obiektów architektury, ale zwłaszcza krajobrazu kulturowego⁸⁹. Należy przy tym zaznaczyć, że niestety w ostatnich latach widoczny jest też

86 Uchwała nr 320/XI/2015 Rady Miasta Lublin z dnia 19 listopada 2015 r. w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Lublin na lata 2015–2019, „Dziennik Urzędowy Województwa Lubelskiego” 2016 r., poz. 1062.

87 Autorem waloryzacji przeprowadzonej na podstawie opracowanej przez siebie metodologii był dr Roman Zwierzchowski – pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

88 Przykładem współczesnego podejścia do edukacji na temat dziedzictwa w Polsce są od pewnego czasu działania Narodowego Instytutu Dziedzictwa takie, jak publikacja interesujących materiałów, dostępnych na stronie internetowej Instytutu: *Rozgrzyć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk upowszechniania dziedzictwa i edukacji o dziedzictwie kulturowym*, Warszawa 2016; *Dziedzictwo obok mnie. Poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, red. A. Chabiera, A. Kozioł, B. Skaldawski, Warszawa 2016.

89 Warto w tym miejscu zaznaczyć, że aktualna definicja *miasta historycznego* zawarta w dokumentach międzynarodowych (Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego przyjęte na 35 konferencji generalnej UNESCO, polskie tłumaczenie tekstu: <http://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/dziedzictwo-materialne/konwencje-i-rekomendacje/> [dostęp: 4 V 2017]) obejmuje miasto historyczne w jego szerokim kontekście (pkt. 8 i 9 Zalecenia): „Historycznym krajobrazem miejskim jest obszar urbanistyczny rozumiany jako efekt nawarstwiania się na przestrzeni dziejów wartości kulturowych i przyrodniczych oraz występowania atrybutów, wykraczający poza pojęcie *historyczne centrum czy zespół*, postrzegany w szerszym kontekście miasta i uwzględniający jego położenie geograficzne. Ten szerszy kontekst obejmuje przede wszystkim topografię, geomorfologię, hydrologię i cechy przyrodnicze danego miejsca; jego zabudowę zarówno historyczną, jak i współczesną; infrastrukturę podziemną i naziemną; otwarte przestrzenie i tereny zielone; formy użytkowania terenu i organizację przestrzenną; percepcję i relacje widokowe, a także wszystkie inne elementy struktury miejskiej. Obejmuje również działania i wartości społeczne i kulturowe, procesy ekonomiczne oraz niematerialny wymiar dziedzictwa jako wyznacznik różnorodności i tożsamości”. Szerzej o Zaleceniu m.in. J. Purchla, *Historyczny krajobraz miejski*, [w:] *Rekomendacja UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego (2011)*, Warszawa 2013; B. Szmygін, *Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych*, „Budownictwo i Architektura” 2013, nr 12, s. 117–126.

brak szerszego zainteresowania ochroną zabytków w Lublinie wśród przedstawicieli środowiska naukowego, którego wsparcie, zwłaszcza ze strony historyków, historyków sztuki i archeologów, mogłoby zbudować na nowo dyskurs na temat ochrony, jej zagrożeń i potrzeb na terenie Lublina. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami nie mogą być pozostawione wyłącznie w polu zainteresowań pracowników służb konserwatorskich. Przeciwnie, „gra o dziedzictwo kulturowe” wymaga dziś, jak być może nigdy dotąd, szerokiej partycypacji społecznej i zainteresowania różnych środowisk, wśród których środowisko naukowe powinno być wiodącym.

Conservation in Lublin – History and the Present

During the almost hundred years of the functioning of conservation administration in Lublin, changes affected both the legal provisions determining the organization of conservation and the political, social and economic environment. The beginnings of conservation of historic relics and monuments are connected with the activities of associations. The organization of the Polish conservation service was the result of the decree of 31st October 1918 on the preservation of the relics of art and culture. The Lublin conservation district was established, and architect Jerzy Siennicki was appointed the first conservator. His successors, inter alia Józef Dutkiewicz, Henryk Gawarecki and Mieczysław Kurzątkowski, conducted wide-scale, strictly restoration works and developed the conservation services. The radical change of political and social conditions, which took place in Poland after 1989, introduced alterations into the legal and organizational provisions concerning the conservation of historic relics and monuments. Since 2009 in the structures of the City Hall of Lublin there has been the Office of the City Conservator (Historic Preservation Officer).

Keywords: preservation of historic monuments, conservation, Lublin's historic monuments, Jerzy Siennicki, Józef Dutkiewicz, Henryk Gawarecki, Mieczysław Kurzątkowski
